

Газет 1994 жылғы қаңтардың 28-інен шыға бастады

ТҮРКІСТАН

www.turkistan_gazetisi.kz

Халықаралық саяси порталық

Айырқалпақтыларды ағайын десек те...

XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ-қырғыз қақтығыстары туралы не білеміз?

Қырғыздар бұдан кейін де тыныш бола қалмайды. Бердіқожадан жеңілгеніне намыстанған олар қалайда діттеген мақсаттарына жету үшін жиі-жиі қол құрап, қазақ ауылдарын шабады, малдарын барымталайды. 1749 жылдың көктемінде Бердіқожа әскерін бастап, Шымкент, Сайрам жақтағы қалмақтарды қууға аттанады. Осыны пайдаланған Адығын- Тағайлар Шатқалдағы дулат, сіргелі, қаңлы-шанышқылыларды түре қуып шығады. Қалмақтар Жетісу, Талас алабынан кетпей тұрған уақытта-ақ олармен тіл табысып, Алатаудың қазаққа қараған бетін, Шу өзенінің орта тұсын, Әулиеата айналасын, Үшалматы, Үшарал жерін, Іленің сол жағалауындағы Сарытауқұм жайлауын аракідік жайлап жүрген солтүстік қырғыздардың сарыбағыш, солты, саяқ, бұғы сияқты ірі тайпаларға жататын рулары жоңғарлардың әлсірей бастағанын сезіп, Ыстықкөл жағасындағы ағайындарымен сөз байласып, осындағы дүрбін-ойратты талқандап, аталмыш тараптарға орнығып алуды мұрат етеді. Расында, бұл уақытта бір кездері күндей күркіреген ойрат-дүрбіннен береке-бірлік қашқан, қуаты әлсіреген, әр ноян, әр батыры өз ауылын ғана қарауылдап қалған, басқыншылыққа бұрынғыдай түп көтеріле бірлесіп шабуылдайтын ұйымшылдығынан айрылған еді. Сол себепті қырғыздар оларды аталған өлкелерден оп-оңай ысырып, оңтүстіктегі батырлардың тепкісінен қашып барған қандастарымен қоса, Нарынқол, Кеген тұсқа айдап жібереді. Осы кезде қырғыздардың солты руының Арон батыры өзіне қарасты елімен Шудың төменгі тұсына, ал жоғарғы тұсына Қошой батырдың ұлы Жамансарт батыр жайғасады. Сусамыр мен Талас бойындағы Үлкен Қақпа өлкесін саяқ руының басшысы Арзыматтың Садыр батыры еншілейді. Бұғы руының Тынай би, Садық би, саяқ руынан Қашыке, Атаке, Бердіке батырлар Ыстықкөлдің Алматы жақ беткейіндегі Торайғыр асуының етегіне қоныстанады. Құсшы, сары, қытай рулары бұрынғы бабаларымыздың қонысы деп, батысы – Таластың орта тұсына, шығысы – Меркеден Үшалматы, Ыстықатаға, солтүстігі Сарытауқұмға дейін орын тебеді. Арада бірер ай өткенде бұлардың барлығы қазақ жеріне тағы ішкерілей еніп, Қастек, Самсы, Әулиеата, Түймекент, Құрағаты, Шоқпар, Құлан төңірегін бауырларына басады. Яғни, қазіргі Алматы облысының батыс аудандарын, Жамбыл облысының Байзақ, Құлан, Меркі, Шу, Қордай аудандарының өте кең көлемдегі шығыс, оңтүстік жағына тұтастай емінеді. Осы әрекеттердің барлығы қырғыз батыр-билерінің өзара келісуімен іске асады. Бұл жайында 2006 жылы Бішкекте шыққан «Алымбектин санжырасы» атты кітапта егжей-тегжейлі баяндалады. Қырғыздардың діттеген жерлерді иемденіп қалуға асыққаны сондай, қазақтар қалмақтарды Шымкент, Сайрам маңынан енді қуып, ал Нарынқол, Кеген жақтан әлі ысырып үлгермей жатқан уақытта-ақ, яғни бір-ақ жылдың ішінде бұл аймақтарға қоныстанып үлгереді. Олардың баса-көктеп келуімен бұл жерде отырған қазақтардың өрісі тарылып, жайылымы азаяды. Қалмақтан әзер құтылып, соғыс пен ұрыстан әбден жүректері шайлыққан қазақтар әуелгіде оларға қарсы бас көтере қоймайды. Алайда, солты мен сарыбағыштың, саяқ пен сарының кейбір басбұзар барымташылары қазақ ауылдарын мекендерінен қуып, малдарын айдап кетіп, тыныштық бермейді. Қазақтың бас көтерерлері жиналып: «Бұларың қалай?» – десе, қарсы жақ: «Іленің ұзына бойын, Үшаралды босатып, Арқаға қарай көшіндер! Ал Таластан Шымкентке дейінгі аралық бағзы заманнан біздің мекен болған. Өздерің кетпесеңдер, күшпен кетіреміз»– деп қоқан-локқы жасайды. Қазақтар болса: «Сендердің айтып тұрғандарыңның бәрі көне Үйсін жері. Осы өңірлерді кеше қалмақ басқанда тау ішіне тығылып, үндерің шықпай қалып еді ғой. Неге сонда аттандап шықпадыңдар?» – деп қарсы уәж келтіреді. Содан бірі қарсылық, бірі үстемдік қылып, келісе алмаған екі жақ сойылдасуға дейін барып, адам шығыны орын алады. Өз дегендеріне қазақтардың көне қоймайтынын ұққан сарыбағыш биі Болатұлы Есенқұл және Талас аяғындағы Қапқа деген жерде отырған саяқтың қабасынан шыққан Садыр қырғыздың барлық батырларын жиып алып, қазақтарды Шымкенттен асырып қуып тастаймыз деп ұйғарым жасайды. Артынша көп қолмен аттанған ол жолындағының бәрін жапырып-қырып, дегеніне қол жеткізеді және Қаратаудың Шаянға асатын белі үстінен өз шекарасының белгісі ретінде ылғи тастан қаланған қорған салдырып, оған «Қырғыз Садыр қамалы» деп ат қояды. Оған қоса: «Қоқи қазақ, енді сонау Жетісудан бастап, Қаратаудың осы шегіне һәм Шымкентке дейінгі жерден дәмеленбесін!» дейді әрі өзін «Қырғыздың ханымын!» деп жарияға жар салады. Бұл уақиға Алаш қаһармандарының барлығы қалмақты Жетісу, Аякөзден қуу жолында шайқасқа түсіп жатқан 1749 жылдың жазында болған.

Садырдың бұл қылығына назаланған жергілікті жұрт Ташкенттегі Төле биге арыз айтып барады. 1752 жылы Төле Балқаш жақта жүрген Бердіқожа батырды шақыртып, екеуі Талас жақтан арыз айтып келген қазақтарды ертіп, Қаратаудың батыс жақ етегіне ордасын тігіп отырған Абылай сұлтанға барады. Бұ уақытта Абылай әлі хан болмаса да, бар Алашқа сөзі жүретін сұлтанға айналған екен. Келушілердің арызын тыңдап болғасын ол:

«Қазақ-қырғыз бір ұрық едік. Қайбір жылы Ташкенде кек қуалаған Бәйтiк Көкiмге у берiп, содан арамыз бұзылып, оның аяғын ала қалмақ қайта келген. Қалмақтан жаңа құтылып отырғанда, қырғызға қарсы соғысайық деп отырсыңдар. Қоқан, қытай, орыс үшеуiнiң бiрi алда-жалда бiзге қол салса, бұрыннан бiр тұқымды боз үйлiнiң баласы едiк, бiр көмегi тиер едi»,– дейдi. Төле би Абылайдың сөзiне жығылады. Ал, Бердiқожа мен Жәпек батырлар оны тыңдамай, Орта жүздегi найманды билеп отырған Көкжал Барақ сұлтанға барады. Барақ Бердiқожаның айтқанын мақұл көрiп, арғын-найманнан төрт мың қол бөледi. 1754 жылы Бердiқожа мен Жәпек өз қарамағындағы мың қаралы қолды оларға қосып, Есенқұлға қарсы аттанады.

Бұл хабарды шолғыншы арқылы бiлiп отырған қырғыздың бас биi Есенқұл – Қашыке, Кебек, Бөлекбай билердi шақырып, қазақтардың қол құрып жатқанын айтып, даяр тұралық дейдi. Бұл уақытта Көкжал Барақ пен Бердiқожа бастаған қол Қастектен асып, Боралдайдағы Қашыке батырдың ауылын шабады. Даяр тұрған солты, сарыбағыштар атқа қонып, қарсы атой салады. Есенқұлға Шу бойынан көп әскермен көмекке келген Садыр қосылады. Күндiзгi соғыста екi тарап та жеңiске жете алмайды. Кешке қазақтар түнемелiкке қонғанда тың күшпен толыққан Есенқұл қолы оларды қапыда басып, быт-шыт қылады. Сөйтiп, түнгi шабуылдан қазақтар жағы жеңiлiп, Барақ, Жәпек, Қаумен, Жайсаң батырлар өледi. Ертесiне Садыр қырылған қазақтардың бастарын кесiп алып, үйiлген бастардан «Кәлләмұнара» тұрғызады... Сөйтiп ол: «Көкжал Барақты алдым, жалғыз көздi Қарақты алдым» деп мақтаныпты (Қарақ деп, мұнда Садыр Қабанбай батырдың iнiсi – Қаракұрсақты айтқан).

Осы жеңiске масаттанған Садыр бұрынғыдан да құтырынып, бiр жыл өткенде Созақ пен Шолаққорған жақтағы қазақ ауылдарын, Келес, Қазығұрт маңындағы елдi шауып, көп адамдарды тұтқындап, қисапсыз мал-мүлiк айдап кетедi. Садыр бұл аймақтарды шауып жатқанда Бердiқожа қолынан ажал тапқан баяғы Шонық батырдың баласы Ережеп Шымған тауынан 600-дей аламанмен түсiп, Шыршық мен Қаржантау бөктерiндегi жұртты қанға бөктiредi. Есенқұл болса, Iле бойындағы қазақтарды қуып, өзеннiң оң жағына асырып жiбередi. Бұл қақтығыстардан кейiн, нақтысы, 1759 жылы Барақтың ұлдары Ханбаба мен Әбiлпейiз Шатқал һәм Ферғана шегiндегi қырғыздарға тиiп, топаландарын шығарады. 1760 жылдары қазақ-қырғыз арасындағы шиеленiске Қытай үкiметi де араласып, екi елге «тату тұрындар» деген ниетпен елшiлер жiберген. Соған қарамастан, 1764 жылға қарай Қытаймен шекаралас өңiрдi жайлаған Ұлы жүз бен Орта жүз қазақтары Қытайға қараған Шығыс Түркiстан қырғыздарының үш рет шабуылына ұшырайды. Оған тойтарыс беру үшiн Абылай сұлтан Әбiлмәмбет ханның ұйғарымымен өзiне қарайтын рулардан қол жиып, жорыққа дайындала бастайды. Мұны естiген Шығыс Түркiстан қырғыздары дереу Қытай үкiметiнен өздерiн Абылай шабуылынан құтқаруды өтiнедi. Қытайлар Абылайға елшi жiберiп, шығыс түркiстандықтардың жiберген қателiктерiн кешiрудi қатты өтiнiп, һәм олардың бұдан былай мұндай қатыгездiкке бармайтындарына сендiрiп, шабысты тоқтатады.

1765 жылы оңтүстiктегi қырғыздар Қоқан билеушiсi Елдана бiмен бiрiгiп, Ташкенттi қазақтардан тартып алмаққа кiрiседi. Бұл уақытта Ташкент Төле бидiң кенже ұлы Қожамжардың иелiгiнде-тұғын. Мұны естiген Абылай Түркiстан бегi Балдыбек төреге Қожамжарға болысып, әскери көмек беруiн сұрап, жаушы жiбередi. Балдыбек Абылай өтiнiшiне құлақ аспай, Абылайдың хатын елшiлердiң көзiнше жыртып тастайды және Түркiстан ендiгi уақытта қазақ билеушiлерiне бағынбай, дербес уалаятқа айналатынын мәлiмдейдi. Жаушылардың осы хабарынан соң Абылай күзгi мезгiлде Түркiстанға аттанады. Түркiстандағы Балдыбектi тәубесiне келтiрiп, келесi, яғни 1766 жылдың басында Ташкент айналасындағы Елдана бек пен қырғыздар қолын шабуға шеру тартады. Мұнда келсе, қоқан-қырғыздың бiрiккен ғаскерi Ташкент түбiндегi Пiскент қорғанына тығылып алған екен. Абылай қорғаннан жан баласын шығармай, оны бiр жарым ай қоршап жатады. Жағдай бұлай жалғаса берсе, өздерiнiң мүшкiл хәлге түсетiнiн ұққан қоқан-қырғыздар Абылаймен келiсiмге келiп, бейбiт түрде Ферғанаға шегiнедi. Абылай Пiскенттi қоршап жатқан кезде Әбiлпейiз сұлтанды Талас өзенi бойындағы Қаработа деген би басқаратын қырғыздың қытай руын шауып келуге жұмсайды. Пiскенттен қоқан-қырғыз қолы кеткен соң өзi Шымған үстiндегi тынымсыз қырғыздарды жуасытып, Қаработа елiне келедi. Келсе, Әбiлпейiз сарбаздары Қаработаның елiн талқандап, бидi тұтқынға алып отыр екен. «Абылай Қаработаны босатады да, онымен

«бұдан былай тату болайық» деп келісім жасайды және оның бір ұлын бас қылып, тоғыз адамды аманатқа алып, кері қайтады» (А. Махаева, «Шанышқылы Бердіқожа батыр», 138-бет.). 1771 жылы күзге қарай Еділде жатқан жоңғар торғауыттары қытайлар қырып тастаған ойрат жұртына барып қоныстану үшін Далай Ламаның шақыртуымен қазақ жерін кесіп өтіп, шығысқа бет алады. Тарихта «Шанды жорық» деген атпен қалған осынау үдеріс, қазақ даласынан тыныш өтпей, жолындағысының бәрін жапырып жүреді. Алаш жұртының қалмаққа деген кегі әлі басылмаған кез. Кіріптар күймен келе жатса да, жол-жөнекей соғыс сала, қырғын ұйымдастырып алға жылжыған қалмақ-торғауыттың қылығын естіген қазақ батырлары дереу Балқаш бойына жиналып, жауды тосады. Мұнда да үлкен ұрыс болып, ол бірнеше айға созылады. Қазақ сарбаздары осы соғыста жүргенде, қырғыздар жағы құтырынып, оңтүстіктің біраз жерлеріне тағы ылаң салады. Ел ішінде ер-азаматтардың жоқтығын үнемі пайдаланып қалуды көздеп жүретін қырғыз батыры Есенқұл Арқарлыдағы ботпай руының ауылдарын талқандап, жылқыларын айдап бара жатқанда мал мен жан үшін арпалысып, шайқасқа түскен Сәмен батырдың ұлы Ергеніш пен қызы Мақпалды және бірнеше адамды өлтіріп кетеді. «Сол қайғылы жағдайды еске салатын: «Қайда батыр Жауғашты?! Ауылымызды жау басты! Ағайын деген қырғыздар, Жер мен малға жармасты. Сарыбағыштан құрықтай, Есенқұл деген албасты, Сәмен батыр жоқ кезде, Мақпал қызбен қармасты... Сауыты жоқ, қалқансыз, Мақпал ару мерт болды, Кек алу бізге серт болды...» деген жыр жолдары ел жадында қалған» (Ү. Бүркітбаева, «Шанышқылы Бердіқожа батыр», 101-бет.). 1773 жылы Абылай қырғызға екінші жорығын бастайды. Бұл жолы да Шу, Талас бойындағы қырғыздарды шауып, оларды біраз уақытқа тыныштандырып қайтады. Бірақ бұдан кейінгі бес-алты жыл ішінде екі ел арасындағы ескі дау басылмай, барымта мен кезек-кезек шабуыл үдей түседі. Қазақтар жағынан Бердіқожа бастаған батырлар реті келсе қырғыз айылдарының топалаңын шығарады. Қырғыздар жақтан Садыр, Үсен, Теке тәрізді қол бастаған батырлар да қарап жатпай, Қаратау, Шымкент, Билікөл, Үшалматы өңіріндегі Ұлы жүз бен Орта жүз тайпаларын қан қақсатады. Әсіресе, Садыр манап бір шапқан ауыл-шаһарларды үш-төрт мәрте шауып, Шымкент, Созақ, Шолаққорған қалаларын тағы қиратып, өртке орайды. Мұндай бейбастыққа төзімдері таусылған қазақ билері мен батырлары жиналып, Арқада жатқан Абылайға барады. Садыр мен басқа қырғыз би-манаптарының әбден тізесі батқанын айтып, атыс-шабысты тоқтатуды сұрайды.

Абылай ағайын қырғыз халқын және бір шабуға әуелде мақұл болмайды. Ру батырлары мен би-басшылары ақылдасып, Бұқар жырауға «Абылайды сен көндір» дейді. Сонда Бұқар Абылайға:

Ей,		Абылай		ханым,
Қырғыз		Көкжарлы		алды,
Сарт		пенен		алды,
Шолаққорған,			Созақты	алды,
Енді	алмағаны	аз-ақ	қалды!..	– дейді.

Абылай осыдан кейін ұшып тұрып, сырттағы үш жүздің игі жақсыларының алдына шығып: «Рас, сендер айтқан Садырдың қылығы айып, тыныш жатқан елге бүлік салған. Біздің батырлардікі де айып – жортуыл жасап, өздері барған. Мен «қой» дегеніммен, бәрібір қоймайсыңдар. Анау тұрған Бердіқожа да қоймайды. Мен қырғыз деп аттанбаймын, Садыр деп аттанамын! Аттанғанда үш үйден бір адам, екі адамға үш ат алыңдар. Екі адам бір биенің сүтін ішсін. Ат басына бір шідер, бір арқан алыңдар», – дейді. Содан ол Байғозы, Бердіқожа, Жауғаш, Жарылқап сияқты батырлар бастаған бес мың қолды бастап, Сарысу бойымен келеді де, Созақ, Шолаққорған, Түркістан, Сайрам, Шымкент, Келес төңірегіндегі кейбір жерлерді иемденген қырғыздарды қуып, Ташкентке жетеді. Ташкентте жатып, арадағы шатақты бейбіт жолмен шешуді ойлап, Шу, Талас, Ақсу, Қорағаты басындағы қырғыздарға елші жібереді. Өз кезегінде қырғыздың Есенқұл биі Жайыл, Кебек, Садыр секілді би-батырларымен келісе отырып, Жамансарттың сөз білетін жиырма бір жасар ұлы Тілеубердіні бас қылып, Ташкентке қырық елші жібереді. Келген елшілердің бір тобы Абылайға: “Садыр мені “хан” деп танысын деп айтты”, – дейді. Абылай үндемей қояды. Содан екі жақтың сөз ұстағандары “шатақтың басы сендерден басталған” деп бір-бірін айыптап ұзақ сөйлейді. Бір кезде бағанадан бері үндемей тұрған жас Тілеуберді сөйлейді. Ол шатақтың басы Бәйтік Көкімге у беріп өлтіргенінен басталған деп, ұзақ уақыттан бергі кикілжінді саралап, аяғын Бердіқожа мен Садырдың тірлігіне әкеп тірейді. Содан қазақ пен қырғыздың ежелден дос, бауырлас халық екенін айта келіп: «Құдайдың жеріне таласып, бір-бірімізді қыра береміз бе, жоқ әлде, мәміле жасап тоқтасамыз ба?!» – дейді. Оның сөзі ойынан шыққанына разы болған Абылай: “Сендер Садырға айтыңдар. Бұдан былай елді шаппасын. Өзінің жеріне кетсін де, тынышталсын. Ал, біз Бердіқожаны қойдырайық”, – дейді.

Қырғыз елшілері осы сөзді құп көріп, өздерінің бас билері Есенқұл мен Жайылға Абылайдың сәлемін жеткізеді. Есенқұл “ендігәрі қазаққа тиіспесін” деп Кебекті Садырға жұмсайды. Садыр өзін ханмын деп кекірейіп тұрған кезі екен. Жаңағы сөзді естігенде: “Мені хан деп танымаған Абылайға көресіні көрсетем”, – деп шаптығады. Бұл – 1779 жылдың жазындағы оқиға. Содан Абылай амалсыздан қырғыздарға қарай аттанады. Қырғыз шебіне келгенде екі елдің арасындағы шатақта тағы да бейбіт жолмен шешуді ойлап: «Әлі де болса жауласпайық, елдесейік!» деп, Садырды келісімге шақырып, Жауғашты жұмсайды. Садыр келіссөзге көнбейді. Абылай оған екінші мәрте елші жұмсайды. Садыр бұл жолы да қисық сөйлеп, Абылайдың намысына тиетін сөздер айтып, Жауғашты қайтарады. Осыдан соң екі халықтың жанжалын жөн сөзбен шешудің мүмкін еместігіне көзі жеткен Абылай ұрысқа дайындалады. Қол астындағы алты мыңдық әскерін үш қанатқа бөлген ол, Бердіқожа бастаған қолды Садыр отырған Таласқа жібереді. Екінші қолды Қорағатының басындағы солтыларға жібереді. Үшінші қолды Абылайдың өзі бастап, Жауғаш, Жарылқап батырлармен бірге Әулиеатаға келеді. Бердіқожа Садырды тырп еткізбей басып алады. Абылай Әулиеатаны оп-оңай бағындырып, екінші қол кеткен солтыға қарай аттанады. Солтылар Қорағатының беліне бекініп алып, Момақан, Жайыл, Кебек би мен Үсен, Теке, Итеке батырлары қазақтарға қатты қарсылық көрсетеді. Абылай келгесін қазақтар жеңіп, қарсыластың басты адамдарының бәрін тұтқынға алады. Осы алапат шайқаста екі жақтан мыңдаған адамдар өліп, қолға түскен Садыр, Жайыл, Үсен, Теке және басқа да қырғыз руларының бірқатар батыр-билері дарға асылады. Сондағы қырғыздардың ең көрнекті адамы һәм жасы үлкен биі Жайыл екен. Сондықтан да олардың бәрі жерленген мола «Жайыл мазары» аталады. Бұл жолғы соғыстың сұрапыл болғаны соншалық, ұрыс болған жер мен майдан даласы қазақ-қырғыз арасында «Жайыл қырғыны» деген атқа ие болған.

Қазақ-қырғыз шабысы аяқталған соң 1780 жылы екі елдің шекара мәселесі бойынша келіссөздер жүргізіледі. Қырғыздың ХІХ ғасырдағы шежірешісі Алымбектің жазуы бойынша, сонда Манас ұрпақтарының бас адамдары – Есенқұл би, Кебек би, Тума би, Қашыке батыр өзара ақылдаса келіп, Жамансартұлы Тілеубердіні тағы да Абылайға елшілікке жібермек болады. Оның алдында Абылайға не айту керектігін ақылдаспақ ниетпен Тілеубердіге Есенқұл: «Қазақтарға не керек екенін білесің бе?» – деп сұрайды. Тілеуберді айтады: «Бұл жәйт белгілі емес пе. Қазақтың даулағаны – өзінің бұрынғы жері, қонысы. Бердіқожаның қалағаны – құн, мал», – дейді. Билер «қырғыздардың қонысы қай жерлермен шектелуі керек?» деп сұрағанда, Тілеуберді: «Басы – Үшалматы, Сарытауқұм, Қызылқия, Сантас, аяғы – Бетегелі Қойтас, арғы жағы – Қашқар, Үрімші», – деп, өз елінің шегін айтып береді. Бұған разы болған билер оның сапарына оң жол тілеп, шығарып салады. Абылай онда Түркістанда екен. Тілеубердіні қабыл алып, бірден: “Жарастықтың шарты мынау: Таластың суы – су шек болсын, Ырғайтыға дейін қазаққа қалдырасың”, – дейді. Сонда Тілеуберді: “Сіз Таластың суы, Күйіктің белі, Кішібурыл, Шоңбурыл тұсы тау шек болып, арғы Қорағатыны жиектеп, Түймекенттен Таластың суын кесіп өтіп, Әбілқайырды басып, Түгіскенге келіп, Ұланның ұршығын баса, Тескейге түсіп, Ырғайтыға дейін жетсін дейсіз. Менің бұған қосарым: бұл жерлерде қырғыздың қаны көп төгілгенін білесіз. Сондықтан шекара – Шоқпардан тартып, Ілеге барып, Сарытауқұмнан тоқталсын”, – дейді. “Ойбай-ау, бұл не деп тұр?!” – деп қазақтар жағы жапырлайды. Абылай Тілеубердіге қарап: “Қазақтар бізге не қалады” деп тұр ғой”, – дейді. Тілеуберді тағы шап етіп: “Тақсыр, қырғыздың азайып қалғаны – тау арасына кіргендігі мен жарымы Ферғана жаққа ауып кеткендігінен ғой. Күйіктің белі мен Бурылдан Бетегелі Қойтасқа дейін қанша жер? Одан тартып, Түймекенттен Таластың аяғы қанша жер? Ұланның ұршығы менен Шоқпардан бергі ылди қанша жер? Хан тауы, Байғара, Әулиеатаға дейін қанша жер? Іленің бас жағы қанша жер?” – дейді. Абылай Тілеубердінің сөзіне тоқтап, Таласқа дейінгі жерді иелігіне алады. Осы бітімнен кейін қырғыздар Іле бойын, Шу мен Таластың орта тұсын қалдырып, көшіп кетеді. Сарытауқұм мен Шоқпар қазақтарға қалады. Сөйтіп қазақтар Алатаудан Ілеге, Күйіктің бас жағынан Қаратаудың өн бойы мен Шымкенттің таулы өңірін, ал қырғыздар Ыстықкөлден Шудың басына дейінгі жерді алатын болып сөз байласады. Абылай бекіткен сол меже осы күнге дейін екі елдің шекарасы болып тұр.

Абылай өлген соң да ескі кекті қуған кейбір батырлар бәрібір тыным таппаған. Реті келсе, бір-бірін барымталап, шауып отырған. Екі елдің шежірелері мен кейбір мұрағаттық деректерде де Абылайдан соң қазақ-қырғыз шабысы әр-әр жерде ұзақ уақытқа созылғандығы жайынан хабар береді. Ұзақ жылға созылған осы қақтығыстың басты қаһарманы ретінде ауызша және жазбаша мағлұматтарда жиі аталатын Бердіқожа батыр өмірінің соңына дейін қырғыз барымташы-зорлықшыларымен күресіп өткен. Ақыры 1786

жылы солардың қолынан опасыздықпен өлтіріледі. «Менде арман көп, себебі, қырғыз-қазақтың бірге туғанындай күнінде туылып, енді бір-бірімен жауласып, шілдің боғындай бытырап, енші алған күндерінде өмірден өтіп барамын», – деп қайғылы арманмен кеткен Төле бидің баласы, 1760-1784 жылдар аралығында Ташкентке ұлысбегілік атқарған Қожамжар би де өмірінің соңына дейін қырғыз-қоқан біріккен қолдарымен соғысумен болған. Бұл жайында өзбек, тәжік тарихшыларының жазбалары мен Ташкент мұрағатында көптеген мұралар сақталған. Сонымен бірге XVIII-XIX ғасырларда оңтүстік Қазақстан мен Ташкент өңірін мекендеген дулат, қаңлы, шанышқылы, қоңырат тайпалары туралы сыр шертетін шежіре-әпсәналарда да аталмыш мәселеге қатысты бірталай нұсқадағы әңгімелер айтылады. Сондай мәліметтерге ден қойсаңыз, қырғыз-қазақ жалпыұлттық деңгейде болмаса да, рулық, кейбір басараздығы бар топтар арасындағы шауып кету, алып кету тәрізді оқиғалар – бергі Қоқан хандығы екі елді де басып алған уақытта да тоқталмаған. Соған байланысты Алатау, Әулиеата, Қаратау, Түркістан, Арыс, Сыр өңірлеріндегі қазақ-қалмақ жауласуы дәуірінен кейінгі уақыттарда өмір сүрген қазақ батырларының аттары қырғыз бен қоқан басқыншыларына қарсы күресте көрсеткен ерліктері арқылы шыққан. Бұлардың қатарында шымыр Қапланбек, Қожық, рамадан Ескелді, сіргелі Тайлақ пен Назар, қоңырат Алтай мен Жарылқап, шегір Ақпан, көкірек Биназар батырлар бар. Қапланбекті 1782 жылы, Ақпанды 1822 жылы, Тайлақ пен Назарды 1831 жылы, Пошан датқаны 1842 жылы қырғыздар өлтірген. Ботбай Сыпатай мен шапырашты Сұраншы батырлар да қырғыз манаптарымен біресе жауласып, біресе достасып жүрген.

Біз осы мақаланы жазу барысында бірнеше кітаптар мен зерттеу еңбектерді парақтап, бірталай мұрағаттық мұраларды көз елегінен өткіздік. Солардың ішінде Талас, Шу бойындағы қазақ-қырғыз қақтығысын басқа жазбаларға қарағанда кеңірек және ашып жазған «Алымбектин санжырасына» көбірек ден қойдық. Әлбетте, кім болса да, өз халқының тарихын жазғанда өзіне тартып жазатыны бар. Алымбек қария Абылай заманында екі халықтың басынан өткен уақиғаларды жақсы баяндағанымен, бір тарауда көңілге еш қонбайтын мәліметтерді алға тартып кетеді. Мысалы, кітабының 86-бетінде қырғыздар «Жайыл қырғынына» дейін қазақтармен таласқан жерлерге Абылай өлген соң қайта келіп қоныстанды деген сарынды ой айтады. «Кейін екі елді де Қоқан ханы басып алғанда, қазақтар Ташкент құшбегісіне жалынып жүріп, Сарытауқұм мен Үшалматыны, Әулиеата мен Шоқпар, Байғараны, Түлкібас пен Талас-Шудың төменгі екі қапталын қайта сұрап алған. Құшбегінің арқасында қазақтар аталған жерлерге мықтап орныққан» дейді. Мейлі, Алымбек шатасты делік. Бірақ осы заманғы көзі ашық, өткен тарихты дұрыс біледі делінетін ғалымдарға не жорық?! Мәселен, тарих ғылымдарының кандидаты Т. Асанов деген қырғыз ғалымы өзінің «XVIII-XIX қылымдардағы қырғыз-казак чек ара маселелери» атты мақаласында Алымбектің жаңағы қателігін тарихи ақиқат, талассыз факт, дәйекті мәлімет санайды. Ойын оқушының санасына сіңіп қаларлықтай шабытпен жазып, «шындығы сондай еді» деген ниетті бетке ұстап, «жаңалық» ашқандай көсіледі.

Осыны оқығанда, Алымбекты қайдам, Т. Асановты өз халқының тарихын терең білмейді екен деген ой қаумалайды. Өйткені қоқандықтар қазақтарға емес, қырғыздарға бүйрек көп бұрған. Бұған себеп Қоқанның ықпалды деген хандарының көпшілігі қырғыздармен туыстық қатынаста болған. 1770-1799 жылдары Қоқан бектігінің бегі болған әрі осы бектікті нығайтуға мол қажыр, өлшеусіз еңбек сіңірген, сонымен қатар Ташкент түбіндегі қазақтармен бірнеше мәрте соғыс жүргізіп, тауы шағылған Нарботаның ең жақсы көретін әйелі қырғыздың адығын руының қызы-тұғын. Осы қыздың Момынбек және Ырысқұлбек атты екі ағасы Нарботаның уағында Қоқан бектігінің әскеріне басшылық еткен. 1822 жылы хан тағына Мәдәлі отырған кезде Жүсіп, Полат, Сатыбалды деген қырғыздар мыңбасылық шенге жетіп, хан сарайында ықпалды тұлғалардың қатарына кірген. Мәдәліден кейін хандықты кезегімен иеленген Шералы мен Құдиярдың балалық шақтары нағашылары – қырғыздардың арасында өткен. Екеуі де нағашыларының қолдауымен таққа жеткенде қырғыздан шыққан Сопбек, Сарымсақ, Сұлтанмұрат, Әлімбек, Атабек, Шәрібек сынды кісілер хандықтың ең жоғарғы лауазымды қызметтеріне қол жеткізді. Хандар бұлармен барлық мәселе бойынша кеңесіп отырды. Әлімбек даруға жазатайым қаза тапқанда оның Құрманжан атты әйеліне Құдияр, шешесі Жарқынайымның айтуымен, датқа лауазымын беріп, сарай істеріне араластырады. Шералы хан сайланған 1842 жылы Шатқал, Талас, Нарын, Шу қырғыздары бірігіп, жеке хандық құру үшін үлкен жиын өткізеді. Екі күндік жиында тиісті мәселелерді шешіп болған соң қырғыздар сарыбағыш руынан Ормонды өздеріне хан сайлайды. Ол өз туыстары Жантай мен Қалықұлды хан уәзірлері етіп тағайындайды.

Бірақ бұл хандық қоқандықтардың қолында ойнаған «қуыршақ хандық» болды. Дегенмен Қоқан билігі

қырғыз ханын ауыстырмады. Оған парунаны деген атақ берді де, жыл сайын одан тиісті алым-салығын алып отырды һәм керек кезінде қазақтарға айдап салды. Ормонның бар бітірген тірлігі – Кенесарыны өлтірумен шектелді. Одан соң өз елінің ішіндегі тірліктермен басы қатып, ағайындарымен алысумен күн өткізді. 1854 жылы бұғы руының адамдары оған қарсы бүлік шығарып, оны өлтірді. Оның өлімімен бірге XIX ғасырдың ортасында аз ғана уақыт өмір сүрген қырғыз хандығының да күні сөнді. Алайда қырғыз руларының басқа көсемдері Қоқан хандығы қашан құлағанша оған қызмет етті... Ия, осындай-осындай кептерді ескермей, «қокандықтар қазақтарға қырғыздардан жер тартып әперді» деп артық кеткен Т. Асановтың пікірін өзге түгілі сауатты қырғыздар да қолдай қоймас... Біз кейде аталарымыздың бұрынғы көрші елдермен болған қақтығыстарын – ескі дауды қозғап, қазіргі халықтар достығы арасына іріткі салып аламыз деген желеумен өткен тарихтың бетін тұмшалап, іске асқан нақты оқиғаларды айтудан, жазудан қашқақтаймыз. Сөйтіп, тарихтың өзі адамзатты небір дүрбелең заманның тезіне салып, қазір бір-бірін саналы пайыммен, кең парасатты өремен сыйлайтын өркениет заманына жеткізгенін естен шығарамыз. Өткен тарихтың бәрін қозғамасақ, біз бір кездері орыс-түрік, орыс-швед, орыс-неміс, қазақ-қалмақ, грек-парсы, ағылшын-француз... әйтеуір, жер бетіндегі бір-бірімен соғысқан халықтардың барлығының бастан өткерген шайқастарын да кітаптарға жазып, хатқа түсірмес едік қой. Ендеше, тарих деген сабақтың өзін болған күйінде жазсақ, оның еш сөкеттігі болмас, сірә. Менің бүгінгі мақсатым – XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ-қырғыз қақтығысының неден туындап, қалай аяқталғаны жайында шамам келгенше оқырмандарға қысқаша мағлұмат беру еді. Қазір қазақ пен қырғыз өркениеттің биік сатысына жеткен азаматтар тұратын жеке-жеке тәуелсіз ел. Екі елдің азаматтары тарихты білуге құмартқанымен, қазір өткен күндердегі көзқарас өлшемі бойынша өмір сүретін пайымсыз емес. Тәуелсіз ел демекші, біздің негізгі ойымыз – өз алдымызға егемен ел болғанға дейін қандай замандардың баспалдақтарынан өткенімізді, оның ішінде оңтүстік қазақтарының қысқа кезеңдегі тарихының бір парасын айшықтап беру ғана болатын.